

Отже, прищеплення чужого світогляду при запереченні власного природного не є позитивним для особистості, а відповідно і для нації. І тут мав рацію А.Річинський, коли підкреслював, що такий процес призводить тільки до викривлення психіки. Ключовою, на наш погляд, сьогодні повинна бути думка Арсена Річинського про гармонійне поєднання двох форм організації людства - Церкви і Нації (якщо вони будуть українськими) та створення зрештою своєї ідеологічної бази, оскільки із зростанням національної свідомості згуртовуючим націю чинником є вже не стільки єдність походження, скільки єдність загально-національної ідеології [2, 273], а водночас й усунення браку якогось творчого чинника, що допоміг би їх політичній консолідації. Тільки виразне усвідомлення кожним християнином-українцем історичного призначення свого народу здатне надихнути на великі справи, що зорієнтовані на здійснення того всенародного історичного завдання, яке йде від Бога [1, 707].

Використані джерела

1. Мельник В. Релігія і життя (поезія, проза, драма, публіцистика, релігійні статті). – Тернопіль, 1999.
2. Річинський А, Проблеми української релігійної свідомості. – К., 2000.

Р. ШЕРЕТЮК (Рівне)

ЯЗИЧНИЦЬКІ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ДУХОВНОСТІ (за працею Арсена Річинського „Проблеми української релігійної свідомості“)

Вивчення релігійно-світоглядних особливостей української етноконфесійної духовності займає важливе місце в дослідженні процесу християнізації Русі-України. У період поширення християнства на Русі глибокі язичницькі традиції синтезувалися з ним. Цей феномен отримав назву релігійно-язичницького синкретизму або двовір'я.

Розкриття та аналіз феномену двовір'я знайшли своє відображення в наукових доробках істориків, релігієзнавців, філософів. З-поміж російських науковців, праці яких мають особливу наукову цінність при розгляді питання феномену двовір'я, слід назвати Є.Анічкова, М.Аристова, О.Афанасьєва, М.Нікольського, Г.Носову, Б.Рибакова. До кола українських дослідників, які займалися проблемою витоків української етноконфесійної духовності, слід віднести Я. Боровського, М.Брайчевського,

М.Грушевського, А. Колодного, М.Костомарова, М.Котляра, Г.Кулагіну, І.Огієнка, М.Поповича, Л.Филипович та інших.

До проблеми функціонування в Українському Православ'ї язичницького контексту в охристиянізованому вигляді звертався визначний український мислитель Арсен Річинський у своїй праці „Проблеми української релігійної свідомості” [12]. Заслужують на увагу декілька акцентів у поглядах А.Річинського на цю проблему.

По-перше, аналіз світоглядних особливостей християнства на Русі в період його ствердження дозволяв досліднику говорити про нього не як про „процес християнізації поган, а як поганізацію самого християнства”[12,118].

По-друге, А.Річинський вважав, що в часи після запровадження князем Володимиром Святославичем „великої й ризикованої” релігійної реформи, „процес християнізації народу...ще аж ніяк не починався” [12,119].

По-третє, дослідник вважав, що „дохристиянський ритуал й досі заховується в народних низах, хоча під впливом постійної боротьби духовенства він значною мірою зазнав своєрідного забарвлення” [12,142]. Перетворення старих язичницьких свят та обрядів на нові християнські свята й уявлення А.Річинський пояснював низьким культурним рівнем православного духовенства, яке вбачало суть віри у виконанні обрядових практик, не будучи в стані опанувати ідейний зміст релігії [12,143].

По-четверте, підвалиною Українського Православ'я А.Річинський називав оригінальну українську християнську обрядовість і визначив її складові [12,362-371].

До першої групи дослідник відніс звичаї, що носять виразні сліди дохристиянського світогляду. Вони виникали на основі головних дохристиянських ідей: уява про близькість людей до Бога (відчинення царських врат потягом усієї літургії), віра в тісний зв'язок людини і природи (освячення зілля, квітів і т. ін.), віра в потойбічне життя та зв'язок з померлими (відзначення певних днів з часу смерті, дохристиянські звичаї відвезення тіла на цвинтар у санях тощо), велика роль магічного світогляду, домінування культів вогню й води та ін.

До другої групи дослідник відніс церковно-народні звичаї, що виникли вже в християнські часи і були пов'язані з новою ідеологією та новими звичаями. В основі багатьох з них також лежали дохристиянські ідеї рівності людей перед Богом, власне прочитання Святого Письма (читання Євангелія обличчям до людей, проведення хрещення та хіротонії (окрім єпископії) над кількома достойниками одразу).

Третя група формувалася на основі звичаїв та обрядів місцевого значення (святкування дня літнього Миколи, який відсутній у грецькій церкві, звичай давати по два християнські імені та одному мирському, переймання деяких особливостей Західної Церкви).

Зазначимо, що всі ці аспекти творчого доробку А.Річинського знаходять виразне підтвердження при дослідженні відомої пам'ятки писемної культури Галицько-Волинських земель XIII ст. – Галицько-Волинського літопису.

Одним із надзвичайно яскравих проявів язичницької ідеології був поховальний обряд східних слов'ян. Російський історик М.Нікольський щодо синкретизму язичництва та християнства в цей час зауважив, що „навіть чи можна говорити про двовір'я – настільки живо і яскраво до цього часу у деяких місцевостях зберігаються стародавні погляди та звичаї” [14,30].

Цілу низку язичницьких звичаїв, що збереглися в християнському середовищі, ми можемо простежити на прикладі поховального обряду, який описує автор Галицько-Волинського літопису. Йдеться про смерть волинського князя Володимира Васильковича та його поховальні проводи: „А коли світала п'ятниця, то тоді преставився благовірний і христорубивий великий князь Володимир, син Васильків, онук Романів, княживши після отця двадцять літ. Помер ж він у Любомлі-городі у рік 6797 [1289], місяця грудня в десятий день, на святого отця Мина” [15,444].

Поховальні обряди, про які розповідає літописець, мають багато архаїчних рис. По-перше, це стосується звичаю обмивати покійника і надягати на нього новий одяг. Він пов'язаний з уявленнями людей про те, „що на тому світі людина з'являється у тому самому одязі, в якому вона померла” [2,345]. Тому й не дивно, що Володимир Василькович був одягнений так, що „достоїть цесарям”, адже за стародавніми уявленнями потойбічні потреби ні в чому не відрізнялися від земних.

По-друге, автор літопису фіксує існування дуже давнього язичницького звичаю слов'ян проводити покійника в останню путь на санях. Літописець два рази відмічає цю обставину. І якщо перша згадка про сани видається нам цілком логічною (смерть князя Володимира сталася в грудні), то друга - прямо вказує на їх ритуальне використання („поставили тоді його на санях у церкві”). Дослідники вважають, що цей звичай виник у ті давні часи, коли воза ще не винайшли і сани були чи не єдиним транспортним засобом - як зимою, так і влітку [3,250]. Пізніше він набув виключно ритуального характеру. У зв'язку з ним виникає навіть вираз „сидіти на санях”, тобто готуватися до смерті [15,454].

Звичай везти померлого на санях зберігався в Україні та Росії до XVII ст., а подекуди був зафіксований навіть у XIX ст. [1,326]. Щоправда, з часом ритуальне значення цього звичаю призабулося. Так, в одній із етнографічних розвідок на Глухівщині, що проводилася вже в наш час, дослідникам вдалося його зафіксувати: труну до кладовища тут везли на санях. А ось пояснення щодо їх використання було вже зовсім інакшим: „щоб тіло не трясло, не порушити спокій померлого” [16,39-40].

Наступна ілюстрація реліктів „язичеської старовини”, що знайшли відображення в поховальному обряді за часів утвердження християнства, пов'язана зі звичаєм оплакувати покійника. „Джерела такого ритуалу ховаються в глибокій давнині язичества, коли існувала особлива каста жінок, які плакали і голосили над небіжчиками, прибуваючи на похорон за першим покликом” [1,158].

Галицько-Волинський літопис подає нам інформацію про оплакування небіжчиків. Смерть волинського князя Володимира Васильковича спричинила сильні емоції як близького оточення князя, так і простих людей. Вже згадувані жителі Любомля так відреагували на цю подію: „А городяни, од малого і до великого, - мужі, і жони, і діти, - з плачем великим провели свого володаря”. Далі автор подає своєрідний перелік тих, хто оплакував цього „благовірного” князя: „А на другий день, як одспівали заутреню, прийшла княгиня його [Ольга], і сестра його Ольга, і княгиня Олена, черниця. З плачем великим прийшли вони, і весь город зійшовся, і бояри всі, і старі і молодії, плакали над ним...”

І плакали по ньому володимирці, споминаючи його добросердя до себе, а ще більше слуги його плакали над ним, сльозами обливаючи лице своє...

Княгиня ж його безперестану плакала, стоячи перед гробом, сльози свої проливаючи, як воду, так голосячи [і] примовляючи: „Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! По правді наречено було тебе у хрещенні ім'ям Іван. Всею доброчесністю ти подобен єсь йому. Багато обид ти зазнав ти од своїх родичів, [та] не бачила я тебе, господине мій, ніколи ж, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а, на бога покладаючи, ти все переносив”.

Та найпаче плакали по ньому ліпші мужі володимирські, кажучи: „Добре б нам, господине, з тобою вмерти! Дав бо ти таку свободу, як ото й дід твій Роман. Він ізбавив був [нас] од усіх обид, а ти, господине, ревно наслідував був його і пішов по путі діда свого. А нині, господине, ми вже більше не зможемо тебе бачити, уже бо сонце наше зайшло для нас, і в обиді всі ми zostалися”.

І плакало тоді над ним усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці; і жиди плакали, немов при

взятті Єрусалима, коли вели їх у полон вавілонський; і нищі, і вбогі, і чорноризці, і черниці: був бо милостив він до всіх убогих" [9,444-445].

М.Грушевський певним чином розрізняв поминальні плачі за князем Володимиром Васильковичем: голосіння княгині він називав таким, що відбувався „в чисто християнських формах”, а плач володимирців - прикладом „громадських, офіціальних плачів, одправляваних місцевою старшиною ” [5,147]. Саме він мав ознаки язичницької традиції.

Зазначимо, що в язичницькій поховальній обрядовості соціальний момент відігравав найістотнішу роль. Для неї характерне сприйняття смерті не як вузькосімейного, а як громадського, суспільного явища [2,143]. Голосити над померлим було обов'язковим ритуалом, у якому роль громади була чи не найголовнішою. Власне, участь громади в оплакуванні є однією з архаїчних рис цього жанру фольклору: „Громада-рід могла загубити своє значення в суспільно-господарчих справах, але вона продовжувала зберігати свій авторитет в обрядово-культурній, зокрема, як бачимо, у взаєминах між живими та померлими. Оплакування небіжчика розглядалося як справа, що заторкувала інтереси цілої громади” [11,129].

Дуже цікавою і показовою водночас є фраза володимирців, які у своєму поховальному плачі звертаються до князя Володимира Васильковича: „А нині, господине, ми вже більше не зможемо тебе бачити, уже бо сонце наше зайшло для нас, і в обиді всі ми zostалися”. Вона ніби доносить до нас відгомін давнього язичницького культу поклоніння Сонцю. Сонце в народній свідомості певним чином асоціювалося з князем і володарем природи. З неї людина себе ще остаточно не виокремлювала. Паралель „сонце – князь” зберігалася й пізніше: так стверджувалася в народній свідомості ідея священності, богоданості князівської влади. Згадаймо, наприклад, що Володимира Святославича в народі називали „Красним Сонечком”, підкреслюючи тим самим його ласкавість та турботу за своїх підданих. У „Слові о полку Ігоревім” є такі слова:

„Сонце сяє в небі ясному,
Ігор – князь – у Руській землі!” [3,423]

Як бачимо, тут дуже чітко простежуються паралелі „сонце – князь” та „небо – руська земля”, надаючи цим поняттям рівнозначного змісту.

Одним із завершальних елементів поховального обряду, описаного в Галицько-Волинському літописі, є „запечаткування”

гробу. Що ж то за звичай такий - „опечатувати” гроб? Про що, власне, пише літописець?

Описуючи давньоарійський звичай ховати покійника в землі, О.Котляревський наводить з цього приводу фрагмент поховальної пісні з Рігведи (600 р. до н.е.): „Жрець, здійснивши заклинання смерті..., кладе камінь (підкреслено нами. – Р.Ш.) між померлим і колом живих, як видимий знак межі царства життя і смерті, яку не сміє переступити остання...” [20,178]. М.Нікольський, описуючи язичницький поховальний обряд слов'ян, одним із елементів його називає „запечатування”: „...могилу „запечатували”... великим каменем (підкреслено нами. – Р.Ш.), щоб покійник ні вдень, ні вночі не виходив звідти” [10,50]. Д.Зеленін називає „запечатування” вже „напівцерковним звичаєм” і описує так: „...після того, як покійника опусять в могилу, священик під особливі церковні піснопіви робить залізною лопатою знак хреста (підкреслено нами. – Р.Ш.) над могилою, а потім хрестоподібним рухом кидає на труну землю” [6,350]. Вважалося, що лише „опечатавши” могилу, можна уникнути повернення покійника, бо інакше він може вийти і лякати людей. У митрополита Іларіона знаходимо наступне: „Стародавні похоронні обряди позосталися в нас і за християнського часу, набравши тільки трохи й нового. Могили стали запечатувати чотирма Хрестами (підкреслено нами. – Р.Ш.) по кутах, які роблять заступом” [7,327].

Отже, з часом відбувалася певна трансформація давнього язичницького звичаю „запечатувати” могилу. І якщо світоглядний аспект залишився незмінним (оберігати живих від мертвих), то ритуал став іншим. У цьому ми вбачаємо прояв синкретизму язичництва та християнства – архаїчні вірування були наче „одягнені” у формально-церемоніальні шати християнства. Ми вочевидь переконуємося, як під прикриттям „християнської форми” ще довгий час зберігалися й зберігаються досьогодні стародавні елементи поховального обряду.

Проаналізувавши записи автора Галицько-Волинського літопису про поховальні обряди та проводи, можна зробити наступний висновок: світоглядна культура Галицько-Волинського князівства в період християнізації зберегла багато архаїчних уявлень. Наведені та потрактовані фрагменти Галицько-Волинського літопису переконливо вказують на синкретизм світогляду літописця та традиційність етнічної віри в християнському віросприйнятті Бога, світу і людини.

Таким чином, сліди староукраїнського язичницького світогляду в поховальній обрядовості християн-українців збереглися упродовж віків. З цього приводу Арсен Річинський писав: „В народі й досі тісно сплітаються християнські погляди з давніми

поганськими... Народна традиція сильніша від церковних приписів"[12,365].

Використані джерела

1. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992.
2. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978.
3. Великий неспокій: Друга половина XII – XIII ст. / Упоряд. і передмова В.М.Рички. – К., 1992.
4. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: У 6-ти т., 9 кн. - Т.1. – К., 1993.
6. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991.
7. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історико – релігієзнавча монографія. – К., 1991.
8. Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868.
9. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989.
10. Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1983.
11. Петров В. Український фольклор: заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно - календарного циклу // Берегиня. – 1997. - №1-2.
12. Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А.Колодний, О.Саган. – Тернопіль, 2002.
13. Семенов О. „Хто йде, той горе знайде” (поховальні звичаї та обряди сіл Глухівщини: їх минуле й сьогодення) // Берегиня. – 2001. - №2.

В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО (за матеріалами книги „Проблеми української релігійної свідомості”)

В історії християнської Церкви взагалі, а України – зокрема, православно-католицькі взаємини посідають надзвичайно важливе місце. Драматичні, як факт церковно-релігійного життя, вони привертали увагу значного числа вчених різних галузей знань та дослідницьких інтересів. Не став винятком в цьому контексті і Арсен Річинський – відомий український релігієзнавець, чиї погляди на проблему єдності християнської Церкви в переважній більшості, як